CollAn XIII 2014 261-272

Side Apollon Kehanet Merkezi ve Omphalos Taşı

Mehmet ÖZHANLI

Keywords: Side, Apollo, the Omphalos Stone, Oracle, Pamphylia

Anahtar Kelimeler: Side, Apollon, Omphalos Taşı, Kehanet, Pamphylia

İnsanoğlu en erken dönemlerden itibaren dünyanın şeklini, merkezinin neresi olduğunu ve yaşadıkları yerin dünyanın neresinde yer aldığını hep merak etmiştir. Bu durumu anlamak, anlatmak ve sahip olunan yeri değerli kılmak için de mitoslar yaratmışlardır (Roscher 1915: 13-28). Antik kaynaklarda dünyanın merkezi ile ilgili anlatılan mitosların birinde; dünya, okyanuslarla çevrili bir tepsi şeklinde ve "omphalos" da bu tepsinin göbeği, merkezi olarak düşünülmüştür. Dünyanın merkezini belirlemek için Zeus tepsinin iki tarafından birer kartal uçurtmuş ve kartallar omphalos taşında buluşmuşlardır. Böylece bu taşın bulunduğu alan dünyanın merkezi olarak kabul edilmiştir (Roscher 1915: 31-48; Maass 2007: 34 vd.). Bundan dolayı birçok uygarlık bu taşın kendi yurtlarında bulunduğunu ve yaşadıkları yerlerin dünyanın merkezi olduğu iddiasında bulunmuştur[1]. Özellikle Tanrı Apollon'un tapınağının bulunduğu kentler bu konuda iddialı olmuştur. Apollon'a ait en eski kehanet merkezlerinin Anadolu'da olduğu kabul edilse de (Roscher 1915: 59; Erhat 1993: 48-49; Rosenberger 2001: 58-62) en ünlü kehanet merkezi Yunanistan'daki, eski adı Pytho olan Delphoi'dir[2]. Delphoi Apollon Tapınağı'nın dünyanın merkezi olarak kabul edilmesinde birkaç özellik sayılabilir. Bunlardan ilki, Rhea'nın Zeus'un yerine kundağa sarıp kocası Kronos'a yutturduğu ve Zeus'un kusturduğu Kronos'un midesinden çıkan taşın Zeus tarafından buraya dikilmiş olmasıdır (Hesiodos, Theogonia 497 vd.). İkincisi, bu alanda

---

1 Apollon'un doğum yeri olan Delos'ta ele geçen ve Tanrıça Leto'nun sözleriyle yazılmış bir yazıt bunun kanıtıdır, Erhat 1993: 48.

2 Burada bulunan kehanet antik kaynaklara dayandırılarak şu şekilde tanımlanmaktadır: "*Delphoi Tapınağının dünyanın göbeği sayılan bir çukurun üstüne (omphalosun) bir üçayak yerleştirilmiş, tanrının bilici kadını Pythia bu üçayak üstüne otururak çukurdan yükselen gazlarla kendinden geçerek kehanette bulunurmuş*", Erhat 1993: 49.

daha önce Tanrıça Themis'e adanmış ve tanrıçanın kehanette bulunduğu bir sunağın varlığı (Herrmann 1959: 100 vd.) ve Tanrı Zeus'un yukarıda anlatılan dünyanın merkezini belirlemek için gönderdiği kartalların orada bulanan omphalos taşının üzerinde buluştuğuna inanılmasıdır. Bir ejder yüzünden terk edilmiş olan bu sunağın üzerine, Apollon'un Python denilen bu canavarı öldürmesiyle büyük bir tapınak yapılmış ve kehanet merkezi olarak hizmet vermiştir. Birçok kente ve uygarlığa kendini kabul ettirmiş olan Delhpoi uzun yıllar ünlü bir kehanet merkezi olarak kalmış ve dünyanın birçok yerinden çok sayıda insan kenti ziyaret etmiştir. Kehanet merkezinde Pythia adlı kadın kâhinler görevliydiler. Tapınakta, tanrının sembolü üçayaklı kazan ve omphalos taşı en dikkat çeken kült objeleridir. Dünyanın merkezi ile ilgili yaratılan mitosların sadece yazı ve söylencede kalmadığı, yapılan kazılarda açığa çıkarılan arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır.

Makalenin konusunu oluşturan mermer eser, Side'de yer alan kehanet merkezi ve kâhinler hakkında yeni bilgiler sunmanın yanı sıra bilim dünyasına ilk defa tanıtılacaktır. Side Müzesi'nde korunan 2997 envanter numaralı mermer eser, formu, üzerindeki düğümlü yün bezemesi, etrafını saran yılan kabartması ve arasına yerleştirildiği aslan pençeli üçayak ile kesinlikle bir "omphalos"tur (Res. 1). Side'deki Büyük Hamam'da 2001 yılında yapılan kazı çalışmalarında açığa çıkarılmış (Res. 5) olan eser, mevcut haliyle, 0,44 m yüksekliğinde, 0,32 m genişliğindedir[3]. Eserin bir yüzü işlenmiş, diğer yüzü işlenmeden bırakılmış ya da sonradan tıraşlanmıştır (Res. 2). Üst kısımda da kırık ve eksikler vardır. Yekpare olarak yapılmış olan eserin alt kısmı kare bir altık şeklinde düzenlenmiş; ovoid şekilde yapılmış olan üst kısım, aslanpençesi ile başlayan ve mobilya bacağı şeklinde devam eden üçayağın arasına yerleştirilmiştir. Bu mobilya biçimli bacaklardan ikisi kırık ve eksik diğeri ise büyük oranda korunmuştur. Aslanpençesi biçimde işlenmiş ayak, altlığın üzerine basmakta; dikdörtgen kesitli bacak kısmı diz hizasında yatay profillerle şekillendirilerek üst üste konmuş iki parçadan oluşmuştur. Üzerine açılan üç kanalla bacak yivlendirilmiştir. Ayaklar arasında yün örgülerinden oluşan yıldız biçiminde bir süsleme görülür. Araları düğümlenmiş örgülerin yüzeylerinde yapılan ince kanallar yünün dokusunu yansıtmıştır. Yünden yapılmış bu süsleme agrenon gibi eserin tamamını sarmış durmaktadır (Res. 3). Baş kısmı eksik bir yılan, eserin formuna uygun dolandırılmış ve yüksek bir şekilde kabartılmıştır. Yılanın kuyruğu altlığın yarısına kadar inmektedir. Eserin üzerinde aşı kırmızısı rengi yer yer izlenebilmektedir.

---

[3] Kazı No: 2001/3; Envanter No: 2997; Bu eserin, yayınlanmasında öneride bulunan Diedmar Fritz'e ve yayın iznini veren Side Müzesi Müdürü Güner Kozdere'ye çok teşekkür ederim.

En eski dönemlerden itibaren kutsal kabul edilen siyah meteor taşın (Maass 2007: 34 vd.) zamanla mermer kopyaları yapılmış, tapınakların içine ya da önüne konmuştur. Pausanias'ın Delphoi'yi ziyaretinde anlattıkları bu görüşü doğrulamaktadır. Başta Apollon'un en büyük kehanet merkezi Delphoi'de olmak üzere birçok yerde mermer omphaloslar bulunmuştur (Hoyle 1968: 57-68). Ayrıca, farklı dönemlere ait sikkeler üzerinde de taşın örnekleri görülmektedir (Roscher 1915: 55-57, Lev. II). Omphalos taşı, genellikle fazla yüksek olmayan kare bir altlık üzerine ovoid biçiminde yerleştirilmiştir. Yalın ve kartallarla birlikte verilmiş örneklerin (Roscher 1915: Lev. III, 2; Herrmann 1959: Lev. 2, 1; 3, 2) yanı sıra yün yumağı, yılan, zeytin dalı ile süslenen örnekler de bulunmaktadır (Roscher 1915: Lev. V, 2). Bu süslemeler birlikte verilebildiği gibi tek olarak da işlenmektedir.

Fransız araştırmacıların Delphoi'deki tapınakta yaptıkları kazılarda açığa çıkarmış oldukları, mermer omhpaloslardan (Amandry 1992: Res. 1) bir tanesinin üzerindeki yün bezeme Side örneğine oldukça benzerdir (Herrmann 1959: 17, Lev. 3, 1). Delphoi örneğinde ve diğer birçok örnekte yün bir file şeklinde taşın üzerine geçirilmiş iken, Side örneğinde üçayağın ayakları arasına yıldız biçiminde yerleştirilmiştir (Res. 3). Apollon'un oğlu Asklepios'un sağlık sembolü olarak da görülen yılan başı (Roscher 1915: 58-60, Lev. III, 3; IV, 1-5; V, 2; Herrmann 1959: Res. 2, 3, Lev. 3, 6), Side örneğinde olduğu gibi birçok örnekte omphalosun üst kısmında durmaktadır (Roscher 1915: Lev. II, 3, 4, 11, 14; III, 1, 3). Taşa hâkim ve taşı korur biçimde işlenmiştir. Side omphalosunun diğer örneklerden ayrılan yanı, omphalosun üçayağın ayakları arasına yerleştirilmiş olmasıdır (Res. 4). Üst kısımdaki kırıklar ve üçayağın bacaklarının genel gidişatı, üçayağın üst kısmının da yapılmış olduğunu düşündürmektedir. Yani Apollon'un en büyük kehanet merkezi Delphoi'nin sembolüne dönüşen üçayak ve omphalos burada bir arada yapılmıştır. Üçayak örneklerinin birçoğunda yine Side örneğinde olduğu gibi ayaklar aslanpençesi şeklinde işlenmiştir (Roux 1971: Res. 5, 37). Omphalos, kâhinin üzerine oturduğu üçayağın bacakları arasında durmaktadır (Res. 4).

Omphalos yukarıda da değinildiği gibi genellikle Tanrı Apollon ile özdeşleştirilir. Side'nin baş tanrılığını Athena ile paylaşan Apollon'un kentte büyük bir tapınağının bulunması bu eseri anlamlı kılmaktadır. Apollon Tapınağı, Side kentinin üzerine kurulduğu yarım adanın güney ucunda, limanın doğusunda, deniz kenarında Athena Tapınağı'yla birlikte tasarlanmıştır[4] (Res. 5).

[4] Mansel tarafından N1 ve N2 Tapınağı olarak isimlendirilen bu tapınakların hangisinin hangi tanrıya ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Mansel N1 Tapınağını Apollon'a, N2 Tapınağını Athena'ya atfetmiştir. Mansel 1978: 133 vd. Büyük olan N2 Tapınağı Apollon'a ait olmalıdır, Alanyalı 2011: 78.

Çok sık bir arada görülmeyen bu tanrıların Side'de tapınaklarının yan yana olması oldukça ilginçtir. "Nar" anlamına gelen Side'nin Athena'nın sembolü olması ve yazıtlarda tanrıçanın isminin önde zikredilmesi tanrıçanın, kentin baş tanrıçası olarak yorumlanmasına sebep olmuştur (Mansel 1978: 5 vd.). Ünlü coğrafyacı Strabon'un (XIV, 668) da değindiği, Athena Tapınağı'nın "asilon" yani "sığınma" hakkına sahip olması da ayrıcalıklı ve öncelikli olduğunu düşündürür. Elinde tuttuğu narla Atina Athenası'ndan çok Anadolu Kubabası'na daha yakın duran bu Athena, savaşçı karakteriyle değil, koruyucu ve bereket tanrıçası olarak tapınım görmüş olmalıdır (Özhanlı 2007: 21). Apollon'un Tapınağı'nın da Athena Tapınağı'nın hemen yanına yapılmış olması bu tanrıların eşit konumda tapınım gördüklerini kanıtlar. Limanın kenarında bulunan bu tapınaklarda tapınım gören tanrı/tanrıçalar, bilinen özellikleri dışında deniz ve denizcilerle de bağlantılı düşünülmelidir. Side'de, Tuesianos adında bir kişi tarafından kurulmuş, ödüllerin para şeklinde verildiği "temis" olarak gösterilen bir yarışma bayramı ve Pythia bayramı düzenlenmekteydi. Gemilerin Side limanına salimen ulaşmalarının kutlandığı bayram "Epibaterion" adını taşımakta ve Athena ile Apollon'un himayesinde kutlanmaktaydı (Mansel 1978: 134). Bu iki tanrı gemilerin, dolayısıyla denizcilerin koruyucusu olarak da tapınım görmüştür. Her ne kadar Apollon ve Athena eşit görülse de şehrin kurucusu ve ata babası olarak Apollon Sidetes ve Apollon Mousagetes diye isimlendirilmesi Apollon'un daha ön planda olduğunu göstermektedir (Nollé 1990: 251-252). Bu görüşü, MS 2. yy'ın başında Apollon'un Athena'dan daha çok önemsenmesi de desteklemektedir (Nollé 1993: 112-114). Bundan dolayı kentte Apollon'a ait birden fazla tapınak bulunabilir.

Tanrı Apollon'un tapınağında ve özellikle kehanet merkezi olarak kullanılan tapınaklarında bulunan omphalosun, Side'de bulunması kentin bir kehanet merkezi olabileceğini düşündürmektedir. Akdeniz'e bir dil şeklinde uzanan yarım ada üzerine kurulmuş olan Side, erken dönemlerde Pamphylia Bölgesi'nin en büyük ve tek limanına sahipti. Doğudan gelip batıya giden bütün gemiler bu limana uğramak zorundaydı. Aynı zamanda Pamphylia ve Pisidia Bölgesi'ndeki kentlerden mal almak ya da satmak için Side limanına gelirlerdi. Bundan dolayı kentte oldukça canlı bir ticaret vardı. Limanın kenarının iki büyük tapınakla kutsal bir alana dönüştürülmüş olması, dinin de bir gelir kaynağına dönüştürüldüğünü gösterir. Boğazlardan başlayarak Ege ve Akdeniz kıyılarından Pamphylia sınırına kadar olan bütün kıyı boyunca çok sayıda kehanet merkezi bulunmaktaydı. Bu kehanet merkezleri kentlere önemli bir gelir sağlamaktaydı. Günümüzde müzede korunan omphalos, Side'nin de bir kehanet merkezi olduğu düşüncesini oldukça güçlendirmektedir.

Side'deki Apollon Tapınağı'nın bir kehanet merkezi olup olmadığına yönelik şimdiye kadar her hangi bir çalışma yapılmamıştır (Nollé 1990: 258-259; Alanyalı 2011: 77)[5]. Bununla birlikte, bir liman ve ticaret kenti olan Side'de diğer tapınaklar dışında yan yana yapılmış iki büyük tapınak, yukarıda da belirtildiği gibi kentte güçlü bir dini merkezin varlığına işarettir. Panayır şeklinde bayramların kutlandığı bu kutsal alanda kehanetin olmaması düşünülemez. Tüm bu veriler, Side'nin bir Apollon kehanet merkezi olabileceğine yönlendirmektedir. Kehanet, limanın kenarındaki tapınakta mı gerçekleştiriliyordu, yoksa başka bir tapınakta mı? Bu soruya cevap vermek şimdilik kolay değildir. Ancak, bu konuda iki görüş ileri sürülebilir: birincisi limanın kenarındaki tapınakta, ikincisi limanın kenarındaki tapınakların 90 m kadar doğusunda yine kıyıya yakın üzeri kemerlerle örtülü yüksek bir podyum üzerinde, tapınak olarak tanımlanan yarım yuvarlak yapıda (Mansel 1978: 135) (Res. 5). "P" olarak adlandırılan bu tapınakta yapılan kazı çalışmaları sırasında ön tarafta bir Apollon heykeli ve Dionysos olduğu düşünülen bir baş bulunmuştur. Yarım yuvarlak formundan ve alınlıkta bulunan konik serpuşlu büstünden dolayı ay tanrısı Men'e ait olduğu düşünülen bu tapınağın hangi tanrıya ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir (Mansel 1978: 140, Res. 154 ve 155). Burada bulunan Apollon heykelinden yola çıkarak, eğer bu tapınak da tanrı Apollon'a ait ise söz konusu yapının podyumunu oluşturan kemerli odalar bir kehanet merkezi için daha uygun görülmektedirler.

Hamam kazılarından ele geçen mermer omphalos Apollon Tapınağı'nda duruyor olmalıydı[6]. Omphalos, tapınağın pronaos ve naosunda değil kehanette bulunulan ve üçayağında durduğu adytonda durmaktaydı (Herrmann 1959: 18; Amandry 1992: 179-203). Kabartma ve vazo resimlerinde üçayak ile omphalos yan yana betimlenirken (Herrmann 1959: Lev 1, 2); sikkeler üzerinde tapınağın içerisinde gösterilmiştir (Roscher 1915: 55-57, Lev II, 15, 17, 18, 19; Herrmann 1959: Lev 3, 3-4). Delphoi'yi ziyaret eden Pausanias orijinali siyah bir meteor olan omphalosun, tapınağın dışında duran mermer kopyalarını görmüştür (Amandry 1992: 179). Çünkü tapınağın adyton bölümüne sadece kâhinler girebiliyordu. Side limanının kenarındaki tapınaklar sadece temel düzeyinde korunduğu için naosun arka kısmında bir adytonun varlığı tam olarak anlaşılmamaktadır[7]. Ancak, tapınağın içerisinde bir omphalos olmalıydı. Bu mermer kopya, bir orijinalin olduğuna kanıt olarak sunulabilir.

---

5 Her iki yazar da kentte bir kehanet merkezi olmadığını düşünmektedirler.

6 Tapınakta bulunan böyle kutsal bir eser, hamama sonradan getirilmiştir.

7 Her iki tapınağın da temelinde ızgara bir düzenlemenin varlığı dikkat çekicidir. Bu alanın kazısı yapılmadığı için bunun işlevi şimdilik bilinmemektedir.

N2 tapınağının yakınında bulunan bir friz parçası üzerindeki üçayak betimlemesi (Mansel 1978: 132, Res. 147), tapınakta bir omphalosun varlığını destekler. Eğer yarım yuvarlak yapı Apollon Tapınağı ise yukarıda da belirtildiği gibi podyumundaki alt katlar kehanet için çok daha uygun görülmektedir. Klaros'taki tapınağın alt yapısıyla olan benzerliği de bu görüşü desteklemektedir (Şahin 1998: 39). Tapınağın önünde bulunan Apollon heykeli bu ihtimali güçlü kılmaktadır.

Anadolu'daki Thymbra, Khryse, Killa, Zeleia, Gryneion, Erythrai, Didyma, Klaros, ve Patara gibi önemli yerleşimlerde (Roscher 1915: 28-31; Poulsen 1924: 3-40; Erhat 1993: 48; Rosenberger 2001: 48-65) bulunan Apollon'un kült merkezlerinde görev yapan bütün kâhinler kadındır. Herophile, Khryses ve Erythrai bilicisi, antik dünyada ünlü kadın biliciler arasında sayılmaktadır (Erhat 1993: 48). Didyma'daki Brankhos oğulları ise istisnadır. Sibylla adıyla bilinen Erythrai bilicisinin adı sadece bu kâhini mi temsil ediyordu yoksa Apollon'un kâhinlerinin genel adı mıydı? Azra Erhat, Sibylla adının "*Anadolu'daki bilicilik merkezlerindeki kâhin kadınlara verilen bir ad*" olduğunu düşünmektedir (Erhat 1993: 270). Pausanias ilk Sibylla'nın Smintheus Apollon'un hizmetinde, Herophile olduğunu bildirmektedir. Sibylla olarak adlandırılan bu kadınlar, Apollon kültüne bağlı, tanrıdan aldıkları esinle geleceği bilen, olacakları açıklayan kâhinlerdir. Kadın kâhinlerin ortak adı olan Sibylla ismine Roma kaynaklarında da rastlanmaktadır.

Kadın ismi olan Side, Anadolu'nun yerel dillerine aittir ve nar anlamına gelmektedir (Mansel 1978: 4)[8]. Kente ismini veren kadın, mitoslara göre Tauros'un kızı Side'dir (Mansel 1978: 7). Bereketin, doğurganlığın, çoğalmanın ve devamlılığın sembolü olan nar bundan dolayı kentin baş tanrıçasının da sembolü olmuştur. Nar yetiştirmeye oldukça elverişli bir iklime sahip olan Pamphylia Bölgesi'nde Side ismi yaygın olmalıydı. Kente ismini veren kadınla, limanın kenarında tapınakları olan tanrı/tanrıça ile nardan dolayı bir bağlantı kurulabilir. Bundan dolayı Side'de olabilecek bir kehanet merkezinde bir kadının kâhin olabileceği düşünülebilir. Eğer, Side Apollon Tapınağı bir kehanet merkezi idi ise burada görev yapan kâhinlerden biri Side olabilir. Limanın kenarındaki tapınakların erken tarihleri bilinmemektedir. Tapınak bölgesinde bulunan bazalt krater MÖ 8. yy'a işaret etmektedir (Özhanlı 2007: 23 vd.). Erken dönemlerde bölgenin tek liman kenti olmasından dolayı bu alanda bir tapınağın varlığı kaçınılmazdır. Bundan dolayı kentin kuruluş hikâyesine, Apollon'un esinlediği öngörme yetisiyle kâhin kadın Side eklenmelidir.

---

8 Bu isimle ilgili efsaneler söylenmiş ve kentler kurulmuştur.

Limanın kenarındaki tapınak alanının kutsallığı kentin en geç dönemine kadar devam ettirilmiştir. Tapınakların bulunduğu alanda Hıristiyanlık Dönemi ile birlikte büyük bir bazilika inşa edilmiş ve tapınaklar bazilikanın avlusunda bırakılmıştır.

Omphaloslu ya da Baytiloslu Apollon kehanet merkezlerinin dünyanın merkezi olarak kabul ettirilmeye çalışılması bir taraftan dinsel, diğer taraftan ticaridir. Bu alanların dünyanın ve Apollon'un kehanet merkezi olması birçok insanı buraya çekmiştir. Böylece ibadet için gelenler kente yüklü bir para bırakmaktadırlar. Birçok kentin dinsel bir özelliği olmadığı halde kentlerini kehanet merkezi yapmaya çalışmaları ticaret düşüncesini ortaya koymaktadır. Tanrıça Leto'nun kurak ve kayalık Delos Adası'na parlak bir gelecek müjdelediği yazıt buna en iyi örnektir (Erhat 1993: 48)[9]. Bir liman kenti olan Side'de ticaretin daha canlı tutulması için bir kehanet merkezi oluşturulmuş olmalıdır. Bu mermer omphalos şimdilik buna işaret eden bir küçük veri olarak kabul edilebilir.

Tapınaklarda dünyanın merkezini temsil ettiği düşünülen siyah meteor taşın (omphalos), göksel dinlerde de (hacer ül esved) kutsal kabul edilmesi, dinler ve kültürler arası bağlantı kurmayı kolaylaştırmaktadır.

Prof. Dr. Mehmet Özhanlı
Süleyman Demirel Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü,
32260 Isparta / Türkiye
mehmetozhanli@sdu.edu.tr

9 *Senin olursa okçu tanrı Apollon'un tapınağı,*
görürsün, insanlar yüzlük kurbanlarla nasıl buraya gelir,
nasıl toplanır insanlar burada ve dumanlar tüter
yanan yağlı etlerden, hiç durmadan;
madem senin toprağında hiç bereket yok,
sen de beslenir semirirsin başka elden.

Oracle Center of Apollo in Side and the Ompholos Stone

The present paper deals with the marble omphalos, which was found in Side large bath in 2001 and is preserved in Side Museum since then. The omphalos, was located between a lion claw tripod. It is made in the form of a half egg. Knitting wool in the form of a star and a snake is depicted on it. Standing in the oracle-oriented temples of God Apollo, the original colour of this stone is black.

It is known that Apollo, who shares the chief goddess of Side with Athena, has a large temple in the city and this why the discovery of the mentioned stone is important. The Temple of Apollo was designed with the Temple of Athena, in the east of the port. The presence of this omphalos in Side tempts us to think that the city is a centre of the oracle. In the early periods, Side had the biggest and the only port of the Pamphylia Region. All the ships traveling from the East to the West needed to visit the port. Moreover, they visited the port to buy or sell goods in the cities in Pamphylia and Pisidia regions, which, in turn created an active trade in Side. The transformation of the edge of the port into a sacred place with erecting two large temples demonstrates that the religion was also considered and used as a source of economical power.

If Side Temple of Apollo was a centre of an oracle then one of the priest serving there should have been from Side. The early history of the temple at the edge of the port is unknown. As it was the only port of the city in the early history, it is evident that there was a temple in this site. This is why it is important to add the oracle woman, who inspired from Apollo, to the city's foundation story.

Side, as an important port city, should have had a centre of oracle in order to keep the trade flourishing. This marble omphalos should be considered as a small evidence pointing to this fact.

Bibliyografya

Alanyalı, H. S.
2011 "Side'nin Roma Dönemi Panteonu", *Anadolu* 37: 75-92.

Amandry, P.
1992 "Où était l'omphalos?", J.-F. Bommelaer (ed.), *Delphes. Centenaire de la «Grand Fouilles» réalisée par l'École française d'Athènes 1892-1903*. Actes du colloque Paul Perdrizet. Universite des scienees humaines de Strasbourg 6-9 novembre 1991, Leiden: 177-205.

Erhat, A.
1993 *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul

Herrmann, H. V.
1959 *Omphalos*, Münster.

Hoyle, P.
1968 *Delphi und sein Orakel: Wesen und Bedeutung das antiken Heiligtums*, Wiesbaden.

Maass, M.
2007 *Das Antike Delphi*, München.

Mansel, A. M.
1978 *Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*, Ankara.

Nollé, J.
1990 "Side. Zur Geschichte einer kleinasiatischen Stadt in der römischen Kaiserzeit im Spiegel ihrer Münzen", *AW* 21: 244-265.

1993 *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse*, Bonn.

Özhanlı, M.
2007 "Side'de Bulunan Bir Yeni Hitit Eserinin Düşündürdükleri", *Adalya* X: 17-31.

Poulsen, F.
1924 *Delphische Studien I*, København.

Roscher, W. H.
1915 *Neue Omphalosstudien: ein Archäeologischer Beitrag zur vergleichenden Religions-Wissenschaft*, Leipzig.

Rosenberger, V.
2001 *Griechische Orakel. Eine Kulturgeschichte*, Darmstadt.

Roux, G.
1971 *Delphi: Orakel und Kultstätten*, München.

Şahin, N.
1998 *Klaros. Apollon Klaros Bilicilik Merkezi*, İstanbul.

Fig. 1
Mermer Omphalos,
Yılan Kabartması
(Foto. M. Özhanlı)

Fig. 2
Mermer Omphalos,
Üç Ayak Detayı
(Foto. M. Özhanlı)

Fig. 3
Mermer Omphalos,
Yün Örgü Bezemesi
(Foto. M. Özhanlı)

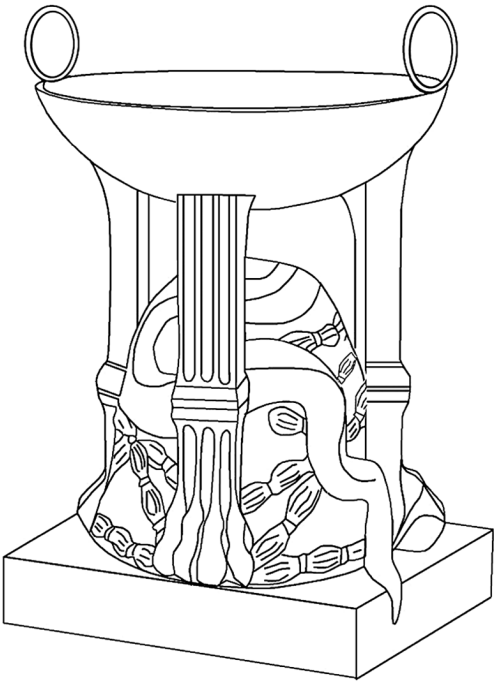

Fig. 4
Mermer Omphalos,
Rekonstrüksüyon
Denemesi
(Çizim, E. Yayan)

Fig. 5 Apollon Tapınağı, Athena Tapınağı, Yarım Yuvarlak Tapınak ve Büyük Hamam (Foto. Ü. İzmirligil Arşivinden)